

İSLÂM'IN İLK DÖNEMİNDE KUR'AN KIRAATI (=OKUMA)NIN DURUMU*

G. H. A. Juynboll

Çeviren: Yusuf Alemdar**

Özet: Özgün adı "*The Position of Qur'an Recitation in Early Islam*" olan bu makalede, Kur'an kıraatinin İslâm'ın erken döneminde hangi konumda olduğu ve Kur'an okuyucularının yine aynı devirde ne durumda bulunduğu incelenmektedir.

Bu araştırmasında yazar, Kur'an okumanın ne derece faziletli bir meşguliyet, beraberinde kurrânın ne denli erdem sahibi kişiler olduğunu âyet, hadis ve İslâm'ın ilk zamanlarında meydana gelen olaylar eşliğinde okuyucuya sunmaktadır. Ardından; aslında "kurrâ sınıfı"nın hiç de o kadar iyi insanlar olmadığını vurgulayan rivayetleri (ki, özü itibarıyla bu nakiller, onlardan bazılarının -münâfık gibi- kötü sıfatlarla anılmasını; dolayısıyla azapla tehdit edilmesini içermektedir) gündeme getiren yazar, hadis diye lanse edilen böylesi sözlerin gerçekte uydurma haber(ler) olduğunu iddia etmekte; bunları ciddi şekilde eleştirmekte ve neticede reddetmektedir.

Açıkçası, bazen haksız biçimde kazandığı olumsuz şöhretine rağmen, yazar burada -geleneksel söyleme uyarak- kurrâ'ya başlıca iki anlam(1) yakıştırmaktadır: Kur'an'ın bütününi veya çoğunu ezberleyenler ile takvâ ehli olanlar.

Son tahlilde Juynboll'un kabul ettiği görüş kısaca şundan ibarettir: Nasslar ve geçmişin, özellikle sahabe neslinin uygulamalarını kendileri için referans alan Müslümanlar nezdinde Kur'an tilâveti ve hıfzı halâ revaçtadır, yanısıra onun hâfız ve kâripleri de saygı duyulmaya değer kimseler olmaya devam etmektedir.

Anahtar Kelimeler: Tanrı/Allah, Kur'an, Peygamber/Muhammed, Salât (=Namaz), Kıraat/Tilâvet (=Okuma), Kâfî'/Kurrâ' (=Okuyan, Okuyucu/-lar).

The Position of Qur'an Recitation in Early Islam

Summary: In this article originally titled "*The Position of Qur'an Recitation in Early Islam*", the positions of the Qur'an recitation and the Qur'an reciters in the early period of Islam were studied.

In his study, the author introduces to his audience the superiority of the Qur'an recitation and the wise personality of those who engaged in it in the light of verses from the Qur'an, the selections from the Tradition and from the historical cases took place in Early Islam. Following this, he discusses reports which undervalue the class of Qur'an reciters (through describing their undesirable attributions, -labeling them as hypocrites- and vowing them with the hell). He argues that these kinds of report described as Tradition are, in fact, unauthentic and, therefore, he criticizes and rejects them.

In spite of negative fame attributed to them by the sources mentioned above, the author -in parallel with traditional perspective- count them among: those learnt the most of, or the entire of the Qur'an by their heart and those who were pious in their life.

In his present study, Juynboll supports the following idea: Qur'an recitation and the tradition of learning the Qur'an by heart have been, and still are, popular among Muslims who take the attitudes and applications of Prophet's Companions as reference in their life. In addition, those who recite and/or learn the whole of the Qur'an by their heart have deserved, and will deserve, respect among Muslims.

Keywords: God, Qur'ân, Prophet/Muhammad, Pray, Reciting/Recitation, Reciter/-s.

** Dr., Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Öğretim Görevlisi, Sivas. (alemdar@cumhuriyet.edu.tr)

İSLÂM'IN İLK DÖNEMİNDE KUR'AN KIRAATININ DURUMU

J.E.S.H.O.¹ Dergisi'nin (1973 tarihli) XVI. sayısının 113-29 sayfalarında yayımlanmış olan bu araştırmanın birinci kısmı²nda; *kurrâ'* teriminin yanlış değerlendirilmesinden kaynaklanan kapalılığa bir açıklık getirmeye çalıştım. Şöyle ki; genellikle "Kur'an okuyucuları" manasında kullanılan bu tabir (*kurrâ'*), erken döneme ait çeşitli metinlerde *ehlü'l-kurâ'* ile eş-anımlı olan "köylüler"e atıfta bulunmak için yorumlanmış olmalıdır. Buna ilk defa M. A. Şaban tarafından işaret edilmiştir. Bununla birlikte hiç kimse, çoğulu *kurrâ'* olan *kâri'* kelimesinin; özellikle sonraki kaynaklarda, bir Kur'an okuyucusunu ifade etmek için kullanıldığını inkar etmeyecektir. Çalışmamın bu bölümünde ise, ilk devir İslâm toplumunda okumanın yeri ve Kur'an okuyucularının konumu üzerinde durmak istiyorum.

I

Birinci makalemde ortaya konan teoriler ki, bunları herkesin kabul edip etmemesi önemli değil; tâ en başından beri Muhammed'in ardından Kur'ânî vahyi okuyabilen³ insanların mutlaka bulunmaları gerektiği hususu, değiştirilemez bir gerçektir. Muhammed'in aldığı (XCVI. *Sûre*, 1-5. âyetlerden oluşan) ilk vahyi, yaygın kanaate göre şekillendiren lafızları yakından inceleyerek; *kare'e* (=okuma fiilini yapma) tasavvurunun önemli bir yere sahip olduğunu görürüz: *İkra' bism-i rabbike'l-lezî halek' haleka'l-insâne min 'alaka' ikra' ve rabbüke'l-ekrem' ellezî 'alleme bi'l-kalem' 'alleme'l-insâne mâ lem ya'lem'* (Oku: Yaradan Rabbinin adıyla oku! Ki O, insanı bir kanpıhtısı (embriyo)dan yarattı. Oku: Senin Rabbin en fazla kerem sahibidir. Ki O, kalemle -yazmayı- öğretti. Ve insana bilmediğini öğretti).⁴ Batılı bilim adamları uzun süreden beri, Muhammed'in, davetini yapmaya başlamadan evvel, İslâm-öncesi sihirbazlardan (*kâhin*lerden) -belli oranda da olsa- kesinlikle etkilenmiş olabileceğini kabul etmişlerdir⁵. Bu tesirin, Oryantalist araştırmacılar tarafından çoğunlukla inkar edilmesi⁶; *kâhin*lere isnad edilen sözler ilk Kur'ânî vahiylerle karşılaştırıldığında, onların şekil (kafiye biçimi, *seci'*) ve içeriklerindeki benzerliklerin göze batacak kadar dikkat çekici olduğu hakikatini değiştirmez⁷. Diğer benzer özellikler, ilk Mekkî *sûre*lerde⁸ bulunan yeminlerle ve onlardaki -sonradan *şeytân* diye isimlendirilen- *sâhib* ile; yani *kâhin*'in ağzından konuşan ruhla ilgilidir⁹. Bu açıdan bakıldığında, *kare'e*; yani "okuma" yüklemi kökünün, *kâhin*lerin, *kâhin*vârî (sihirbazı andıran) söyleyişlerine (bir) gönderme olarak kullanımı ile alakalı işaretler bulunmadığı ve bu kavramı, bizim bunlarla ilintili konuların anlatıldığı hiçbir yerde bulamadığımız gerçeği, not etmeye değerdir.

Kare'e (=okuma eyleminde bulunma) fikrinin İslâm'da, bilhassa onun erken devirlerinde can alıcı öneme sahip bir görünüm arzettiğini kimse inkar etmeyecektir. O nedenle bu düşüncenin XCVI. *Sûre*'de ilk defa ortaya çıkışından sonra, Mekke döneminin birinci dilimine ait olan LXXXVII. *Sûre*'nin 6¹⁰. âyetinde tekrar yer alıncaya dek, (arada geçen sürede) on dört (tane) başka *sûre*nin nâzil olması, üzerinde çok durulması gereken bir noktadır. Bu âyet şöyle der: "Biz sana, Allah'ın dilemesi hariç, bir daha unutmamak üzere okutacağız." Müslüman yorum bilimi (=Tefsir ve Te'vil İlimi); burada geçen "Biz'i Tanrı'ya, "sen"i de Muhammed'e bir atf¹¹ olarak değerlendirdiği için;

ben, “Biz”i Muhammed’e, “sen”i de onun dinleyicilerine göndermeye yönelik bir çözüm girişiminde bulunmayacağım. Bununla beraber XCVI. *Sûre*’deki okuma emri bu pasajda tekrarlanır; Tanrı Peygamber’ine (birtakım) emirlerde bulunur ki, bu emirler, Muhammed’in Mekkelileri uyarması yoluyla yerine getirilmiş ve orada yansıması bulmuş olacaktır. Derken, bundan kısa bir müddet sonra LXXXIV. *Sûre* iner. Bunun 21. âyetinde şöyle der: “Ve Kur’an onlara okunduğunda, onlar (yani inananlar) teslim olmazlar?” Başka bir ifadeyle; (halbuki) inananlar, kendilerine Kur’an okunduğunda boyunca *eğherler*. Kaynaklardan biliyoruz ki; Kur’an’ın okunması, insanları dine yönleltmek (ihtidâ) için *-bilerek-* kullanılan metodlardan biriydi¹². Dahası, *kare*’e filinin ve *kur’ân* isminin Mekki *sûre*lerdeki sıklığı, zamanla sistemli bir şekilde artış gösterir.

Kare’e ve (onunla) ilgili kavramların, ilk *sûre*lerde yer almaları itibariyle, *kâhinin* konuşma biçiminin bütün emarelerini taşıdığını isbata yönelik (herhangi bir) çaba sarfetmeyeceğim. Birazcık kesin olmak kaydıyla söyleyebileceğim tek şey, kasemler [ki, bir *kâhinin* kişiye, (onu bir şeye) teşvik için çağrılarını hatırlatır] kaybolduktan sonra; bu kayboluş (neticesinde) onların yerlerinin, Kuran’a (daha sonra) yerleşen (başka tür) yeminler veya (bunlarla) alakalı deyimler¹³ tarafından işgal edilmesi ile rastlantısal olmasıdır. Diğer bir deyişle; sihirbazların karmaşık dillerinin izleri tedricen Kuran’dan silinmesiyle birlikte, *kare*’e kökünden gelen sözcükler -düzenli olarak artan miktarda- Vahyin kelime dağarcığına nüfuz eder.

Birincisi bir *kâhinin* yeminiyle, ikincisi de kutsal kitapta edilen bir yeminle başlayan iki *sûre* arasında vahyolunan XXXVII. *Sûre*’den alınan özellikle ilgili bir kayıt, bu iki tür farklı yeminlerin, öncesinin tamamen kaybolmasından evvel nasıl birleştirildiğini göstermektedir. 1-4. âyetler şöyle devam eder: “Çalan çalıcılara ve korkutan korkutuculara ve bir Hatırlatıcı’yı ananlara and olsun ki (Arapça’da: *fe’t-tâliyâti zikran*), Rabbiniz gerçekten birdir.” *Kare*’e kökü(nden gelen bir tabir) kullanılmamış olmasına rağmen; *telâ* (takip etmek, okumak veya tilâvet etmek), kesinlikle (kıraatle) ilişkili bir kavramdır. *Sûre*’de, en erken dönem tarihiyle bağlantılı açıklamalarda *telâ* lafzının *kare*’e kelimesinden çok daha yoğun bir şekilde tekrar edilmesi, hakikaten göze batan bir gerçektir. Üstelik XXXVII. *Sûre*’den biraz daha önce vahyedilen ve yukarıda sözü edilen LIV. *Sûre*’nin 17. âyetindeki *zıkr* “hatırlatıcı/-tan” mefhumu, bir metinle bütünleşmeye eşlik eder ki o, ezberlendikten sonra “hatırlanır”; fakat aynı zamanda “bahsedilir” ve böylece “tilâvet/kıraat edilir”.¹⁴

Öncekiyle irtibatlı olarak; geçmişte ve hatta şimdilerde bile, Arapların metinleri yüksek sesle okuyarak ezberledikleri akılda tutulmalıdır. Peygamber *namaz* kıldırırken, Kur’an’ı (başkaları tarafından) duyulacak bir tarzda kıraat ederdi. Bizler *Sûre*’de; ‘Abdullah b. Mes’ûd’un, üst perdeden bir sesle LV. *Sûre*’den (bir miktar) okuyarak Kureyş’e meydan okuduğu yönünde kayda değer bir anekdot buluruz. Bu (davranış) Kureyş’i o kadar kızdırmıştı ki, neredeyse onlar kendisini döveceklerdi¹⁵. Kur’an’ın, Muhammed tarafından ve zamanla onun takipçilerince de model alınan tilâveti, bizim İslâm ola-

rak adlandırdığımız yeni akımın (belirgin) niteliklerinden biri olmuştur.

Aşağıdaki rivayet tanıklık eder ki, bir zamanlar Kur'an, şairlere özgü vasıflar benzeri sosyal onurun geleneksel simgesine eş-değer bir statüye yerleştirilmiştir. Bir keresinde Peygamber, önde gelen bir şair olan Suveyd b. es-Sâmit'e meydan okuyarak onu İslâm'a çağırırdı. (Bu tehditkâr davet karşısında) Suveyd ona; "sende, bende bulunan (ve) muhtemelen eşit olan bir şey var mı?" dedi. (Onun sorusuna) Peygamber, (bir başka soruyla) mukabele etti: "Sende ne var?/Sen neye sahipsin ki?" Suveyd de (buna) cevaben; "bende Lokman'ın kitabı, onun hikmet kitabı var" dedi. (Bu sefer) Peygamber; "bir bakabilir miyim?" diye sordu. Bunun üzerine Suveyd, onu ona verdi. O zaman Muhammed şöyle söyledi: "Gerçekten bunlar güzel sözler; fakat bende daha iyisi, Allah'ın bana hidayet ve aydınlık için gönderdiği *Kur'an* bulunmaktadır."¹⁶

Mekke döneminin ilk diliminin ortalarında, oldukça erken (sayılabilecek bir zamanda) gönderilen diğer bir pasaj da, Kur'an'ın müslümanların kafasında aşama aşama nasıl önemli bir yere sahip olduğunu gösterir. LXXV. *Sûre*, 16-18. âyetlerinde o şöyle der: "Onu (Kur'an okumayı) bir an evvel bitirmek için dilini hareket ettirme; onu(n parçalarını) bir araya getirmek ve tilâvet etmek (daha doğrusu sana okutturmak) Biz'e aittir. Bu sebeple, Biz onu (sana) okuduğumuzda sen (yalnızca) onun kıraatine uy! Ardından onu açıklamak da Biz'e düşer." Aynı şekilde bizler; çoğul birinci şahsı (Bizim, Biz) Tanrı'ya ve ikinci tekil şahsı da (senin, sen) Muhammed'e atfeden Müslüman müfessirlerin resmî (adetâ resmiyet kazanmış) izah (tarzı)nı kabul etmeliyiz. Ancak yine de benim düşünceme göre, bu ifadelerde yer alan buyruklar (aslında 'sana söylüyorum ama sen anla!' misâli); Muhammed'e hitabeden Tanrı'dan, (dolaylı olarak) dinleyicisine konuşan Muhammed'e çevrilebilir. Bu âyetleri yeniden başka kelimelerle dile getiren biri şöyle söyleyebilir: "Kur'an ağır ağır ve ciddi biçimde tilâvet edilmeli; kişi onu okurken dilini eğip bükmemelidir. Ben, yani Muhammed; vahyin bütün bölümlerinin uygun bir yolla derlenip-toplanacağı ve size (okumak sûretiyle) bildirileceği konusunda dikkatli olacaktır. Dolayısıyla siz, yani benim dinleyicilerim; onlarda ortaya konan emirleri takip edebileceksiniz. Eğer siz onun tamamını anla(ya)mazsanız, Allah'ın lütfuyla ben, onu sizin için açıklığa kavuşturacağım."

Kureyş, söylentilere göre okunmakta olan Kur'an'ı dinlemeye karşı idiler; fakat Muhammed'in ne söylemiş olduğu (yönündeki) merak(lar)nı tatmin etmek ve belki de onun içerdiği argümanları reddetmek amacıyla, onu sık sık çaktırmadan dinliyorlardı. Bununla beraber, onun bazı yerlerinin anlamı ve altında yatan hikmeti onlar (in ağzın)dan kaçır¹⁷. İslâm'a katılanların en önemlilerinden biri; yani Ömer'in hidayeti, bu nevi(den) bir merak yüzünden idi. İbn İshâk, Ömer'in İslâm'ı kabul etmek için nasıl karara vardığı hususunda iki farklı hikaye anlatır.

Birinci hikayede o, bir ara, kocasıyla kendisinin gizlice İslâm'a girdiğini haber alan kız kardeşinin evine gitmeye karar verir. Evin (henüz) dışarısında

iken, birinin, kız kardeşine ve onun eşine bir şey(ler) okuduğunu işittir. Aniden içeri girer. Kâfi hemen saklanır ve Ömer kız kardeşinin kafasına şiddetli bir tokat atar. Vuruşuyla birlikte açtığı yaradan fitil fitil kan aktığını görünce, yaptığı işten pişman oldu ve nazik bir edayla kıraatini duyduğu metni sor(uştur)du. *Sayfayı* bacağının altına saklayan kız kardeşi, Ömer'den, ona zarar vermeden geri iade edeceğine dair yemin aldıktan sonra metni ona verir. Okur-yazar olan Ömer onu okumaya başlar. XX. *Sûre*'nin ilk birkaç âyetini tilâvet etmesinin ardından o samimi olarak etkilenir ve şöyle der: "Bu sözler ne kadar güzel, ne kadar harika!" Ardından o (doğruca) Muhammed'e gitti ve imana geldiğini ikrar etti¹⁸.

İkinci hikaye tamamen farklıdır. Birlikte içki içmek istediği arkadaşlarını arayan Ömer¹⁹ Ka'be'nin kenarında namaz kılmakta olan Muhammed'e rastlar. Ömer onun Kur'an okuyuşunu duyunca kalbi yumuşadı, (o an kapıldığı) hissiyatından dolayı ağladı ve (hâlet-i rûhiyesini) bizzat kendi ifadesiyle (şöyle dile getirdi): "... İslâm benim içime işledi." Bunun akabinde o, Muhammed'in davasına katıldı.²⁰

Oldukça farklı olmasına rağmen, bu iki hikaye ortak bir özelliğe sahiptirler: Ömer (buralarda) açıkça Kur'an'ın kıraatinden büyüldü. Bu onun, dinsel bir hava/manevî bir atmosfer içinde telaffuz edilen kelimelere karşı özel-yerleşik bir tercihi olduğunu anladığımızda, çok etkileyici bir şey değildir. (Nitekim) o, *ezam* ilk defa işittiğinde de tesir altında kalmıştı²¹. Taberî'deki bir nakilden, onun, eskiden *kâhin*lerin sözlerine de çok düşkün olduğunu öğreniyoruz.

Çölden birinin onunla sohbeti esnasında (yani; bir çöl bedevîsinin onunla konuşmak istediğinde) ortaya çıkan şu durum, Ömer'in, Ebû Bekr'in halefi konumunda olduğunu gösterir. Ömer ona sorar: "Sen müslüman mısın?" —"Evet." "Câhiliyyede *kâhin* miydin?" O an (bu soru karşısında) adam irkildi ve şunu söyledi: "Allah'a yemin ederim ki, gücü ele geçirdiğiniz/iktidara geldiğinizden bu yana, daha önce sizinle karşılaşan hiç kimseye bahsetmediğiniz paylaşmadığınız bir konuyu bana açtınız/benimle paylaştınız!" Ömer; "özür dilerim" dedi (ve ekledi): "Allah bizi İslâm'la onurlandırıcaya dek, bizler, Câhiliyye döneminde daha kötü şeyler yapardık; putlara tapardık, yontma heykelleri severdik." O zaman adam şöyle dedi: "Evet, *ey mü'minlerin emiri*; ben, Câhiliyye devrinde *kâhin* idim." Bunun üzerine Ömer ondan, onun ruhumun (onun *sâhib*'inin) kendisine aktardığı en mükemmel şeyi anlatmasını istedi.²²

Ömer kızgın olduğu zaman, birinin (çıkıp) Kur'an'dan sadece birkaç âyet okuması gerekiyordu/bu ona yetiyordu ve (böylece) onun öfkesi kaybolup gidiyordu.²³

Bu tür beyanlardan biz şu neticeyi çıkarabiliriz: Kardeşinin ölümüne ağıt yaktmak için bir satır/mısra şiir okuyamadığına üzülen Ömer,²⁴ Kur'an'a ve onun okunuşuna özel bir yakınlığı vardı ki, bu aşinalık, Kur'an'ın namazdaki kıraatinin gittikçe artan önemiyle (daha da) iyileştirilip geliştirilmiştir. Aşğıdaki iki rivayet, namaz içerisinde tilâvet edilmeye başlayan yeni bir Kur'an

İSLÂM'IN İLK DÖNEMİNDE KUR'AN KIRAATININ DURUMU

metnin sahip olduğu düşünölen sosyal sonuçları gösterir.

Bir ara Ubâde b. es-Sâmit, *münâfikların* başı olan Abdullah b. Übeyy'e, Peygamber'e gitmesini ve onun dinini kabul etmesini tavsiye etti. İbn Übeyy, (kendisine yapılan öneriyi reddetme anlamında) kafasını öte yana çevirdi. Bunun üzerine Ubâde sınırlı bir şekilde şöyle dedi: "Keşke Allah senin başını ters-yüz etmenle alakalı bir Kur'an (âyeti) indirseydi de, insanlar onu namazlarında okusalardı!"²⁵ Diğer bir deyişle; Ubâde, İbn Übeyy'i şu şekilde tehdit edip uyardı: Şayet Peygamber onunla ilgili bir vahiy alacak olsaydı, onun dikbaşlılığı/isyankârlığı herkesin dilinde dolardı.

Âişe, iffeti konusunda şüphesi bulunanlar tarafından onuruna iftira atıldığına ki bu, *ifk* (=safılık/temizlik) hadisesi olarak (şöhret bulur ve) anlatılır. O, bir vesileyle içini çekerek şunu soyledi: "Allah'a and olsun ki, eğer ben bu denli küçük ve önemsiz olmasaydım, belki de Allah benim hakkımda insanların namazlarında kıraat edebilecekleri (veyahut benim hakkımda dedikodu yapmalarını durdurabilecek) bir Kur'an (âyeti) inzal ederdi."²⁶

Namazda Kur'an'ın tilâvetinin sürekli artan ehemmiyetine rağmen, Ömer'in hicretten 14 yıl sonra ki, o sırada Ömer halifeydi; biri erkekler diğeri de kadınlar için olmak üzere, işlevi namaz esnasında okumayı yürütmek olan Kur'an kârinin vazifesini (yani imamlığı) resmîleştirilmesi bir kaç yıl aldı.²⁷ Açıkça bu, gerçek bir ihtiyacı karşıladı/boşluğu doldurdu ki, buna bir örnek vermek yeterlidir (sanırım): Soylenkiye göre; hicretten sonra 20 yıl gibi geç bir zamanda Ömer, Sa'd b. Ebî Vakkas'ı namazı düzgün kıl(dır)amadığı gerekçesiyle Küfe valiliği görevinden azletti.²⁸ Halkın Kur'an hakkında çok az temel bilgiye sahip olması kat'iyyen Ömer'in hatası değildi. O, halka Kur'an'ı ve Peygamber'in *sünnetini* öğretmeleri için değişik şehirlerdeki valilere talimat vermişti.²⁹ Ömer'in kendisi Kur'an okumak (yani onu tefsir ve te'vil etmek) suretiyle Medine pazarlarında (vukû bulan birtakım) anlaşmazlıkları gider(irdi).³⁰ Ona eşlik edenlerden, özellikle Kur'an'ın tamamını ya da büyük bir kısmını ezberlemiş olanlar üstün tutul(ur)du/iltifat gör(ür)dü.³¹ Ömer'in, Ebû Bekir'in kendi (halifeliği) zamanında devlet işleri hususunda danıştığı yaşlı sahabiler konsil (meclis)inin birkaç üyesinden artık tavsiye istememesi dikkat çekici bir hakikattir. Ömer'in yönetimi altında *fetva* veren yalnızca üç kişi vardı: Osman, Übeyy b. Ka'b ve Zeyd b. Sâbit.³² Bunlar, Kur'an bilgileri (açısından kendileriyle) yarışamaz/tartışamaz olan ve kaynaklarda (ki, hiçbirinde diğeriyle çelişki arzeden bir durum yoktur) qegitli materyaller üzerine yazılı olan vahiy bir araya getirip toplayanlar (yani Kur'an'ı cem' edenler) olarak kendilerinden tekrar tekrar bahsedilen çok az sayıdaki insandan üçüdür.³³

Kaynaklarda Kur'an'ın belli bölümlerini ezberden³⁴ okuya(bile)n kişilere ait referanslar bulduğumuz doğrudur. Mekke'de mahpus tutulan Medineli biri (olan) Hubeyb b. Adî, kendisini hapseden (efendisini) memnun etmek için geceleyin Kur'an'dan (bir miktar) kıraat ederdi.³⁵ Abbâd b. Bigr adında bir zat, (savaşta) düşman kendisine ok atıp vurduğu halde bile o, *Kehf Sûresi*'ni kendi kendine tilâvet etmekten alıkonulmaya izin vermemiştir.³⁶ Ammâr b.

Yâsir, her Cuma *minberden Yâ-Sîn Sûresi*'ni okumakla meşhur olmuştur³⁷; fakat Ali; bir keresinde onu unutkan olarak vasıflandırmıştır.³⁸ (Tüm) bu (anlatılanlar) kesinlikle tam bir liste değildir. İster tarihsel olsun, ister olmasın; bütün bu öyküler, belli-başlı bazı insanlar arasında az-çok Kur'an bilgisi (bulduğunu) gösteriyor gözükmektedir. Ancak bizlerin bu ilmi, hiçbir standartta; ne nicelik veya nitelik bakımından, ne de ezberleyen insanların veya ezberlenen Kur'an pasajlarının sayısı bakımından yaygın oldukları şeklinde algılamamız gerektiğini düşünüyorum. Eğer Kur'an(ın) bilgisi, benim yukarıda düşündüğümünden daha fazla yaygın olmuş olsaydı, öyle zannediyorum ki, önceki bütün kaynaklarda bunun bol miktarda delili bulunurdu.³⁹ Bununla birlikte; Arapların çokça övülen hafıza gücüne dair referanslar, sonraki kaynaklarda -en azından- kutsal kitabın ezberlenmesiyle ilişkili olarak yer almaktadır; ve bizim yukarıda alıntıda bulunduğumuz birkaç örnek hariç, (tek tek) bireyler marifetiyle yapılan Kur'ânî vahiylerin kıraati, o kaynaklarda nadiren söz konusu edilmiştir. Kur'an okumanın, kaynaklarda bildirilenden daha büyük ölçekte yer aldığı düşünmek için bir gerekçem bulunmamaktadır. Bununla ben, bu kaynakların, Müslümanların bütün günlük yaşamlarını eksiksiz nakletmiş olduklarını ima etmek istemiyorum. Lakin ben inanıyorum ki, eğer Kur'an tilâveti (o toplum-lar-da) daha geniş çapta bir yer işgal etseydi, kaynaklar buna işarette bulunurdu. (Zira) her şeyden evvel, Kur'an kıraati şerefli bir iş, hatta görevdi; ve dahi insan, ona ait daha fazla referans beklentisi içinde olabilirdi.

Yukarıda anlatılanlara dayanarak; bizler, Kur'an okumanın, önceleri yaygın olmamakla birlikte, gittikçe artan bir popülerite kazandığı sonucuma varabiliriz. Kur'an tilâveti, sağlam bir biçimde *namazın* tamamlayıcı bir unsur oldu. Bu takdirde Kur'an'ın daha fazla yerini, başkasından daha çok ezberleyenler, daha yüksek bir sosyal düzey elde etmiştir. Biz Ömer'in, kıraatte insanlara öncülük eden *kâriyi*, *namaz* (kaldırmak) için resmî görevli olarak nasıl tayin ettiğini gördük. O zamandan önce Kur'an okuyucusu, gerçek bir vazifeli değil, sadece belli statüye sahip bir şahsiyet idi. (Nitekim) Bedir'de öldürülen Müslümanlardan, Kur'an'ı en iyi bilenler, toprağa önce verilmiştir.⁴⁰

Geride bizler, *kâri*'nin, kaynaklarda nasıl sorgulanamaz üstün bir mevkiide görüldüğünü müşahade ettik. Hadis literatüründe ise, bizler daha az üstünlük; dolayısıyla enteresan bir fotoğraf ortaya koyan *kurrâ*'yla ilgili -kuvvetli ya da zayıf- birkaç hadis buluruz. Bu hadisler, detaylı olarak ilgilenmeyi hak etmektedir.

II

Bir bütün olarak bakıldığında, hadis edebiyatı Kur'an kıraatini öven sözlerle doludur. Bununla beraber *kurrâ*'yı, alışılmadık tarzda küçülten ifadelere rastladığımız birkaç hadis de mevcuttur. Bu yüzden bizler İbn Mâce'nin *Sünen*'inde aşağıdaki *hadisi* okuyoruz.

Ebû Hüreyre'nin rivayetine göre, Peygamber şöyle buyurdu: "Üzüntü Kuyusu'ndan Allah'a sığınun (Arapça'da: *Cübbü'l-huzn*).” Sahabileri sordu:

İSLÂM'IN İLK DÖNEMİNDE KUR'AN KIRAATININ DURUMU

“Ey Allah(’ın) Resûlü, o nedir?” Peygamber şu cevabı verdi: “O cehennemde derin bir kuyudur...” Onlar; “oraya kim girecek?” diye sordu. Peygamber de şöyle yanıtladı: “Orası iki yüzlü davranan *kurrâ*’ için hazırlanmıştır. Şurası muhakkak ki, Allah’ın en nefret ettiği *kurrâ*’, despotik prensler/zalim yöneticilerle devamlı bir arada bulunan/onlarla düşüp-kalkanlardır.”⁴¹ Öyle zannediyorum ki, bu hadisin sahih olmadığı aşikârdır. O, aşağıdaki yorumun anlamıyla açıklığa kavuşturulabilecek bir eğilimi yansıtmaktadır.

1. *Kurrâ*’ kelimesi, o ismin politik bir (yandaş) sınıfına işaret etmektedir ki; o grubun bir bölümü Sıffin savaşından ve iki hakem tayininden sonra Ali’nin tarafında kaldı, öbür bölümü de “*havâric/hârici* oldu.”⁴² “Despotik prensler” adlandırması Ali’ye atf biçiminde tefsir edilebilir. İşte bu *kurrâ*’, bu çalışmanın ilk kısmında da ortaya koymaya çalıştığım gibi, sadece Kur’an okuyucuları olarak geçinenlerdir.

2. *Kurrâ*’ sözcüğü, Kur’an konusunda gerçekten uzman olanlara işaret eder ki; bunlar, Kur’an’ın ve onun ilkelerinin bilgisine sahip olmalarına rağmen, meselâ; *Kaderiyye*’nin yaptığı gibi, Emevîler karşıtı propaganda ve polemiklere girmemişlerdir. Bu bağlamda *kurrâ*’ lafzını, *Mürchie*’ye telmih olarak tevîl etmek mümkündür.

Bu hadisten *kâri*’nin, sonraki yıllarda oluşan (bir) sosyal statüden, İslâm tarihinin erken dönemindeki veya örneğin; Ömer b. el-Hattab’ın yönetimi devrindeki kadar hoşnutluk duymadığı neticesini çıkarıyorum.⁴³ Doğru ya da yanlış; kendisini *kurrâ*’ olarak gören pek çok insan, zamanla kötüleşen bir şöhrete sahip olmaya başlamıştır. Bu noktaya değinen diğer bir hadis de, Müslim’in *Sahih*’inden alınan aşağıdaki (rivayet)dir.

Nâtil b. Kays diye biri, Ebû Hüreyre’ye Peygamber’in bir hadisini sordu. Ebû Hüreyre cevap vererek şöyle dedi: “Allah’ın Elçisi’ini şöyle söylerken işittim: Andolsun ki, Kıyamet Günü’nde ilk yargılanacak kişiler ... olanlar ve *ilim*⁴⁴ öğrenen, onu öğreten ve Kur’an okuyanlardır. O (hesap vermek üzere) ön tarafa getirildiğinde, Allah onu, kendisinin de kabul ettiği nimetinden tanıtır. O an Allah soracak: (Sana bağışlanan) nimeti ne yönde kullandın? O cevap verir: Ben, Sen’in rızan için *ilim* öğrendim, onu (başkalarına) öğrettim ve Kur’an kıraat ettim. Allah şöyle der: Sen yalan söylüyorsun. Sen *ilmi*, *âlim* olarak anılmak için öğrendin; sen Kur’an’ı, bir *kâri*’ olarak çağrılmak için okudun ve sen (işte bunu yaptın,) başardın ... Ardından adam, Cehennem’e atıldı.”⁴⁵

Bu hadiste Kur’an tilâveti ile ilgili olarak kınanan (tavır), yine iki yüzlü-lüktür. “Ve sen başardın” eklemesi, kayda değer (bir husustur).⁴⁶ Bu hadisin, genel bir uygulamaya vurgu yaptığı anlamı çıkarılabilir. Hadisin, gerçekten Peygamber’in kendi sözlerini temsil edip etmediğini söylemek güçtür. Muayyen bir zümreye mensup insanlara Cennet vaad edildiği veya onların Cehennemle tehdit edildiği bu tür hadisler, çoğunlukla gayr-i sahihtir. Ben şahsen bu hadisin uydurma olduğunu düşünüyorum. Yukarıda da göstermeye çalıştığım gibi⁴⁷; Peygamber hayatta iken çok az doğru-dürüst Kur’an kârii bulunmaktaydı ki, onlar arasında var olabilecek münafıklara karşı bir uyarı,

muhtemel gözüküyor. İlaveten, Ebû Hüreyre'den hadisi soran adamın, yani Nâtil b. Kays'ın, Sıffin'de Muâviye tarafında savaşmış Suriye eşrafından biri olduğu ortaya çıkıyor.⁴⁸ Bir ihtimal olarak görülmeyebilir ama insanın içinden öyle söylemek geliyor ki; eğer bu "hadis"ten Ebû Hüreyre sorumlu tutulacaksa, o, Sıffin'de Ali'nin yanında savaşan *kurrâ*'nın hakiki Kur'an okuyucuları olmadığı gerçeğinin farkında olmayabilir. Bu yüzden o, Nâtil'in, Sıffin savaşındaki düşmanlarının kötü karakterlerini vurgulamak suretiyle ona yaranmaya çalışmış olabilir.

Kur'an okuyucularının iki yüzlü davranışlarına dair daha net (duran) üçüncü bir hadis, büyük olasılıkla yine mevdû'dur. Peygamber'in şöyle dediği söylenir: "Benim ümmetimin *münâfik*larının çoğu, onun *kurrâ*larıdır."⁴⁹ Bu sözü izah etmek güçtür. Eğer *münâfik*lar ile Medinelilerin karşıt saftakileri kastediliyorsa *kurrâ*' kelimesinin kullanımı kapalı olur ve aşağıdaki iki mülahazaya dayalı olarak o sadece "köylüler" düşüncesiyle açıklanabilir:

1. Peygamber hiçbir zaman nefret edilen rakiplerini, Kur'an tilâvet edebilen ve bu sebepten ötürü, onun favori gördüğü/gözdesi durumundaki gruba ait olması gereken ashâbı ile bu şekilde karşılaştırma rüyası görmüş/gafletine düşmüş olamaz.

2. İlk makalemde de belirtmeye çalıştığım gibi; "köylüler" anlamında kullanılan *kurrâ*' sözcüğünün, münâfiklarla karşılaştırıldığı bağlama uygun düşen belirgin olumsuz bir manası bulunmaktadır.

Kişi bu ifadeyi, münâfıklığın, belki de başlıca Kur'an okuyucuları arasında olmak üzere artma eğilimi gösterdiğine veya gelecek günlerde artacağına vurgu yapan bir söz olarak yorumlayabilir. Fakat o zaman problem, Muhammed bu "tahmin" ile neyi öngördü tarzında varlığını devam ettirir.

Bununla birlikte bizler, sözgelimi; bu beyanın gerçekten Peygamber(?'in) hadisi olduğunu ileri sürer ve onu lafzî/literal anlamıyla (ele) alırsak, bu, Peygamber'in muhalifleri olan *münâfik*ların, başlıca Medine "köylüleri" arasında bulunduğu izlenimi taşıdığı manasına gelebilir. Diğer bir deyişle o, Medine merkezinin çevresindeki *karye* (köy)lerin sakinlerinin çoğunun, onun davasına kucak açmada tereddütlü davrandıklarını düşünmüş olabilir. Buna karşın Muhammed, birlikte *Madînetü'n-Nebî*'yi oluşturan Medine merkezindeki köylerin sakinlerini, iyi müstümanlar olarak tanımış olabilir. Farklı bir şekilde ifade etmek gerekirse; o sakinler Peygamber'in gözünde artık "köylüler" değil, "*medîne/şehir* sakinleri" idiler. Yeterince ilgi çekici olarak; bu olayların durumu ve ona ilişkin Peygamber'in düşünceleri, kaynaklardan (derlenip-toplanacak) sağlam deliller kanalıyla teyid edilebilir. Benim *J.E.S.H.O.*'daki makalem⁵⁰ın bir bölümü tamamen bu konuyla alakalıdır.

Öte yandan, yukarıda bahsedilen söz, Buhârî'nin bir risalesinde de geçmektedir ki; orada "Kur'an okuyucuları" anlamı, şüphesiz *kurrâ*'nın tek ve yalnızca doğru yorumudur. *Münâfikûn*, genel olarak; "... kendi sapık doktrinlerini desteklemek için Kur'an'dan alıntılar yanlış biçimde kullanan"⁵¹ *Muattıla*, *Cehmiyye* ve *Ehlu'l-Ehviye/Ehvâ'*⁵² için açıkça kolektif bir isim-

İSLÂM'IN İLK DÖNEMİNDE KUR'AN KIRAATININ DURUMU

lendirmedir.

Dahası, sozkonusu hadis, Mâlik'in *Muvatta*'ında Abdullah b. Mes'ûd'a isnad edilen soz (üzerin)e bir şerh getirebilir ki, o (da) şöyledir: "Sizler (yani bilinmeyen bir dinleyici topluluğu) oldukça fazla sayıda *fukahânın* ve az miktarda *kurrâ*'nın bulunduğu bir zamanda yaşıyorsunuz. Bu zamanda Kur'an'm hükümleri ezberlenirken, kelimeleri (doğrusu bağlamsız/kontekstinden koparılmış olarak) dikkate alınmaz. Az kişi dilenir, çok kişi verir. *Onlar namazı* uzun, *hutbeyi* kısa tutarlar⁵³. Arzularına boyun eğmeden önce, görevlerini yerine getirirler. Ancak oyle bir zaman gelecek ki, o zamanda *fikah bilginleri* hayli az, *kıraat* alimleri ise pek çok olacaktır; (o nedenle) Kur'an'm lafzî metni ezberlenir de, onun hükümleri kaybolur. Yine o zamanda bir yığın isteyici var iken, çok az yardım eden bulunur. Keza o zamanda *hutbe* uzatılır, *namaz* kısaltılır. Aynı şekilde, o zamanda (kişisel) hevesler vazifelerden daha önemlidir."⁵⁴ Kanaatime göre bu söz(ler), Irak'ın ilk dönem *fikah* okulu ile onların karşıtları arasındaki görüş ayrılığını gösterir. O aynı zamanda sığ, lafzî (literal) düşüncedeki artışı "önceden haber verdiği" iddiasını taşır. Mâlik'in şârihi; "benim ümmetimin *münâfiklarının* çoğu, onun *'kurrâ'*larıdır" hadisini, Muhammed'in çok evvelden sezinlediği zaman değişiminin bit delili olarak one sürer. Bu yorumcumun, bu ifadenin tefsirindeki zorluk ve kapalılıklardan habersiz olduğu izahı varestedir.

* Esasen "The Position of Qur'an Recitation in Early Islam" ismini taşıyan bu makale, *Journal of Semitic Studies*'in XIX. cildinin 2. sayısının (Manchester 1974) 240-251. sayfalarında İngilizce olarak neşredilmiştir.

Makaleyi tercüme ederken, orijinal metne olabildiğince bağlı kaldık. Ancak bazı noktalarda takdir hakkımızı kullanmakta herhangi bir sakınca görmedik. Ki bunlardan biri; sayfa düzenini öngören bağımsız dipnot numaralarını, yazının bütünlüğüne göre yeniden seri halinde düzenlemek ve bunlara kendimizin ara notlarını da çeviren (gev.) uyarısıyla eklemek oldu. İkincisi; birebir aktarmada karşımıza çıkan problemleri hal etmek için, birtakım ifadeleri ve noktalama işaretlerini bizim daha rahat anlayacağımız uslûba ve Türkçe imlâ kurallarına sokmaya çalışmak oldu. Üçüncüsü ise; çalışmada işlenen mevzuyu okuyucuya daha kolay ve güzel takdim edebilmek amacıyla -konunun akışını bozmayacak tarzda- bazı yerlerde parantezler açma, bazen de taksim (f) işaretleri kullanma yoluna başvurmak oldu.

¹ *Journal of the Economic and Social History of the Orient* (gev.)

² "The Qur'ân in Early Islamic History" başlıklı sozkonusu makale tarafımızdan Türkçeye çevrilmiş ve "İlk Devir İslâm Tarihinde Kurrâ Kavramı" adıyla *Dergisi*'nin yayımlanmıştır.

³ Bu yazıda mütemâdiyen dillendirilen Yo reciter" yüklemine, eş-anlamlı olduklarını düşünerek yerine göre "kıraat ve tilâvet etmek", yerine göre de "okumak"; bunun öznesi durumundaki "reciter"i ise "kârî", tilâvet eden ve okuyan" şeklinde çevirdik. Ancak şurası bilinmelidir ki; sozkonusu fiil tam olarak "ezberden okumak, nakletmek ve anlatmak"; bunun faili de "ezbere okuyan, nakleden ve anlatan" manalarına gelmektedir. O halde mezkûr kelimeleri, işaret edilen bu karşılıklarıyla; yani "Kur'ân-ı Kerîm'i hâfizadan okumak ve hâfiz-kurrâ" tarzında algılamak, makalenin bütünlüğünü iyi kavramak bakımından daha isabetli olacaktır. (gev.)

⁴ Bu çalışma boyunca Arberry'nin çeviri (Kur'an tercüme)sini kullandım.

⁵ Krş. Örneğin; J. Wellhausen, *Reste Arabischen Heidentums*, 2nd edn./ikinci baskı (Berlin, 1897), s. 134-7; Rudi Paret, *Mohammed und der Koran* (Stuttgart, 1957), s. 48-51; Toufic Fahd, *La Divination Arabe* (Strasbourg, 1966), s. 63-8; Charles Wendell, "The Pre-Islamic Period of *Sîrat al-Nabî*", in *MW*, LXII, 12-41.

⁶ Ayrıca krş. Fahd, s. 43-63.

⁷ Müsteşriklerin şu anda bile bazen, Batılı bilimsel yaklaşımın samimiyetini tanımayı reddetmeleri bir talihsizliktir; krş. *MW*, LXII, 42-8.

⁸ Örneğin, XCIII, I; XCI, I; LXXXVI, I, vb.

⁹ Örneğin, LXXXI, 22; LIII, 2, vb.

¹⁰ Ben argüman gereği (uygun gördüğümden), *sûrelerin*, R. Blachère'in *Le Coran, Traduction Nouvelle* (Paris, 1947-50), II, XV vd. adlı (Kur'an'ın Fransızca tercüme) çalışmasında ortaya koyduğu dizilim sırasını takip ediyorum.

¹¹ Krş. Taberî, *Tefsîr* (Kahire, 1954-7), XXX, 154; Beydâvî, *Tefsîr*, ed. H. O. Fleischer (Leipzig, 1846-8), II, 398.

¹² Örneğin, bkz. İbn Hişâm, *Sîre*, ed. F. Wüstenfeld (Göttingen, 1858-60), s. 186; Vâkıdî, *Kitâbü'l-Meğâzi*, ed. J. M. B. Jones (Londra, 1966), s. 61, 128; İbn Sa'd, *Kitâbü't-Tabakâti'l-Kebîr (=Kübrâ)*, ed. E. Sachau et alii (Leiden, 1905-17, IV/I, 175; Taberî, *Annales (=Kronikler; yani Târihu't-Taberî)*, ed. cum aliis M. J. de Goeje (Leiden, 1879-1901), I, 1209. Ömer'in hidâyete ermesi (müslümanlığa girişi)ne dair açıklama için de aşağıya bkz.

¹³ En son pagan (putperest/müşrik) kasemleri (çabucak parçalamp dağılanlar vb. üzerine) LI, 1'de ve (kalem-ler- ve onların yazdıkları üzerine) LXVIII, 1'de bulunur ve Kur'an'da yer alan ilk yeminler (açık kitap ve: Kutsal Kur'an üzerine) XLIV, I ve L, 1'de bulunmaktadır.

¹⁴ Blachère'in bu kelimeyi "édification", yani "iyileştirme" olarak çevirmesine katılmıyorum.

¹⁵ İbn Hişâm, s. 202 vd.

¹⁶ Taberî, I, 1208; kezâ Fahd tarafından da işaret edilmiştir, s. 88 vd. Bununla birlikte Peygamber, şairlerin alaya almasını kaldıramazdı/hazmedemezdi; krş. Vâkıdî, s. 172-5 ve 189 vd., ve yine s. 110 vd.

¹⁷ Örneğin, İbn Hişâm, s. 203.

¹⁸ Örneğin, İbn Hişâm, s. 225 vd.

¹⁹ Ömer sarhoş edici içeceklerle düşkünlüğü ile ünlenmişti ve ihtidâ ettikten sonra da böyle olmaya devam etti. Aşağıda İbn Sa'd, III/I, 230, satır 17'deki açıklamalarda belli olduğu gibi, onun gözde içkisi *nebîz* idi. S. 246, satır 12 vd.: O, favori içkisi *nebîz*'i içtiği zaman (ki bu, -sonradan- Osman tarafından yasaklanmıştır; krş. Taberî, I, 3028) o, kendisine saldıran Ebû Lü'lü'e eliyle vücudunda açılan yaradan dışarı damlamıştı. S. 261, satır 11 vd.: Ömer şöyle dedi: "İslâm'daki en katı yaptırımlara şarap içmekten kaçınanlar da dahildir."

²⁰ İbn Hişâm, s. 227 vd.

²¹ İbn Hişâm, s. 347

²² Taberî, I, 1144 vd.

²³ İbn Sa'd, III/I, 223.

²⁴ Krş. İbn Sa'd, III/I, 275.

²⁵ Vâkıdî, s. 420.

²⁶ Vâkıdî, s. 433.

²⁷ Taberî, I, 2749 ve İbn Sa'd, III/I, 202. *Kâri*'nin günümüz Mısır'ındaki fonksiyonunun ilginç bir tasviri için bkz. Morroe Berger, *Islam in Modern Egypt Today; Social and Political Aspects of Popular Religion* (Cambridge, 1970), index, *kâri*' maddesi.

²⁸ Krş. Ya'kübî, *Târîh*, ed. M. Th. Houtsma (Leiden, 1883), II, 177.

²⁹ Krş. İbn Sa'd, III/I, 201.

³⁰ Krş. Taberî, I, 2755.

³¹ Krş. Müslim, *Sahîh*, ed. Muhammed Fuâd Abdü'l-Bâkî (Kahire, 1955-6), I, 559; Buhârî, *İ'tisâm*, 28.

³² Krg. İbn Sa'd, W2, 109.

³³ Krş. İbn Sa'd, W2, 112 vd; Ya'kübî, 4 87; öteki iki meşhur derleyici/câmi' Muâz b. Cebel ve Ali'dir, diğer bütün ilk dönem uzmanları konusunda çelişkili materyal sunan kaynaklar burada bahis konusu edilmemiştir.

³⁴ Bu ifadeyi 3 no'lu dipnotu dikkate alarak değerlendiriniz. (çev.)

³⁵ Krş. Vâkıdî, s. 357 vd.

³⁶ Krş. Vâkıdî, s. 397.

³⁷ Krg. İbn Sa'd, III/I, 182

³⁸ Krş. İbn Sa'd, II/2, 106.

³⁹ "Önceki" kelimesiyle, herhangi bir şekilde tarihsellik iddiasında bulunan kaynakları kastediyorum ki, onlarda, son dönemlerin önyargılı tarih biliminin peşin hükümleri çok nadir bulunur.

⁴⁰ Yani onlar mezara ilk konulması gerekenlerdi ki, o mezarın bir veya iki diğer kurbanla paylaşılıyorlardı; krş. Vâkıdî, s. 310.

⁴¹ İbn Mâce, *Sünen*, ed. Muhammad Fuâd Abdü'l-Bâkî (Kahire, 1952), I, 94; son cümle hariç yine Tirmizî, *Sahîh bi-Şerh-i İbni'l-Arabî* (Kahire, 1350-2), IX, 230. Tirmizî bu hadisi *hasen garîb* olarak nitelendirmiştir.

⁴² G. Martin Hinds tarafından, sözgelimi onun; "The Siffin Arbitration Agreement", *J.S.S.*, XVII (1972), 97, 99 adlı çalışmasında böyle kullanılmıştır.

⁴³ Bununla ilgili başka yerde daha fazla bilgi verilecektir.

⁴⁴ "Dinî problem/mes'e'eler", "dinî bilgi" olarak tercüme edilmelidir; krş. F. Rosenthal, *Knowledge Triumphant* (Leiden, 1970), V. bölümün birinci kısmı.

⁴⁵ Müslim, *Sahîh*, II, 1514.

⁴⁶ Bu bana, Arapça orijinalinin (... *ve-kara'te'l-Kur'an li-yukâle hîve kâri' fe-kad kîle*) *tek* doğru açıklaması gibi gözüküyor.

⁴⁷ Bu görüşle alakalı daha fazla destek, Nesâî'deki bir *isnâd* yoluyla sağlanabilir ki; orada nisbeten önemsiz bir ravî, (üstelik) hadis biyografisinde (muhaddislere ait tabakât ve terâcim kitaplarında) kendine ait hiçbir özellik zikredilmeyen bir Sahabi olan el-Karsa' ad-Dabbi (hakkında), "ilk *kurrâ'*dan biridir(!)" der. Krş. Nesâî, *Sünen bi-Şerhi's-Suyûtî* (Kahire, 1348), II, 104.

⁴⁸ Krş. İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb* (Haydarabad, 1325-7), X, 398.

⁴⁹ İbn Hanbel, *Müsned* (Kahire, 1313), II, 175; IV, 151, 155.

⁵⁰ Bkz. 1 ve 2 no'lu dipnotlar. (çev.)

⁵¹ Buhârî, *Halk Ef'âl el-İbâd ve' r-Rad* ale'l-Cehmiye ve-Ashâb et-Ta'tîl; el-Azîmâbâdî'nin *İ'lâm Ehl el-Asr bi-Ahkâm Rak'atey el-Fecr* (Delhi, 1306), s. 96) ile birlikte basılmıştır.

⁵² Bu tabirlerinhepsi, Mu'tezile fırkaları için kullanılan ortak sıfatlardır. (çev.)

⁵³ Hem burada, hem de birazdan gelecek ifadelerde belirtilen namaz ve hutbe Cum'a ibadetine mahsus işlerdir. (çev.)

⁵⁴ Zurkânî, *Şerh alâ Muvatta' el-İmâm Mâlik* (Kahire, 1954), s. 352 vd.